

13. *Спаська С.* Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921–1926, головним чином про гончарство чернігівське / *Спаська Євгенія* // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне : Українське Народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 337–373.

***Дорохіна Т., Луговик Т.* Ніжинські етнографічні замітки в щоденнику Є.Ю. Спаської**

У статті висвітлено основні віхи життєвого і творчого шляху відомої дослідниці, схарактеризований ніжинський доробок етнографа.

Ключові слова: етнографія, народознавство, етнографічні щоденники, гончарство, Ніжинщина.

***Дорохина Т., Луговик Т.* Нежинские этнографические заметки в дневнике Е.Ю. Спасской**

В статье освещены основные вехи жизненного и творческого пути известного исследователя, охарактеризирован нежинское наследие этнографа.

Ключевые слова: этнография, народоведение, этнографические дневники, гончарство, Нежинщина.

***Dorokhina T., Luhovyk T.* Nizhyn ethnographic notes in Ye.Yu. Spasska's diary**

In this research the key milestones of the life and career of the famous scholar highlights, anthropologist characterized her heritage from Nizhyn period.

Key words: ethnography, ethnology, ethnography diaries, pottery, Nizhyn region.

[надійшло до редакції: 28.09.2014 р.]

УДК 94(477.51)»19»(044)

Ольга ГЕЙДА
(Чернігів)

Епістолярій Євгенії та Івана Спаських в особовому фонді Дмитра Бочкова

Імена Євгенії Юріївни (Георгіївни) та Івана Георгійовича (Юрійовича) Спаських відомі загалом науковців, мистецтвознавців і музейників. Дослідженням біографії Євгенії Юріївни займалися С. Білокінь, В. Борисенко, Р. Маньковська, Є. Шудря [1]. Опубліковано етнографічні щоденники та спогади Є.Ю. Спаської про свого вчителя Д. Щербаківського [2]. Біографії І.Г. Спаського присвячено значно менше уваги вітчизняних дослідників [3], що можна виправдати частково тим, що Іван Георгійович понад 40 років працював у відділі нумізматики Державного Ермітажу – тож більшість біографічних нарисів про вченого надруковано у російських наукових журналах [4].

У Державному архіві Чернігівської області в особовому фонді Дмитра Панасовича Бочкова зберігаються оригінали листів Євгенії та Івана Спаських, які є цінним джерелом для дослідження біографій науковців і досі не введені до наукового обігу. Постає питання Дмитра Панасовича Бочкова, на відміну від його адресатів, маловідома дослідникам історії Чернігівщини, хоча його науковий доробок, що складає кілька десятків ґрунтовних досліджень, безперечно заслуговує на пильну увагу сучасників.

Дмитро Панасович Бочков народився в 1887 р. у м. Остер Чернігівської губернії. Протягом 1902–1908 років навчався в Чернігівській духовній семінарії. Навчаючись на останніх курсах у 1906 р. був обраний дійсним членом Чернігівської губерньської

вченої архівної комісії. З 1908 р. стає членом Чернігівської церковно-археологічної комісії при Єпархіальному дровлесховищі – першого спеціалізованого наукового товариства з вивчення церковної старовини Чернігівщини. Знайомство ще молодого Дмитра з відомими представниками чернігівської наукової еліти Іваном Петровичем Львовим, Аркадієм Верзіловим, Євгеном Корноуховим, Вадимом Модзалевським, Петром Добровольським, Володимиром Дроздовим вплинуло на формування молодого науковця: все своє наукове життя він так чи інакше цікавився Чернігівщиною її людьми та старожитностями. «Рідну Палестину» (так поетично називав Чернігів Дмитро Панасович) усе ж випало залишити. В 1909 р. Д. Бочков переїздить до м. Вільно (сучасний Вільнюс), де спочатку отримує місце чиновника в Контрольній палаті, а з 1912 р. працює на омріяній посаді у Віленській публічній бібліотеці. З 1914 р. у Віленському центральному архіві давніх актів. Плідно співпрацює з Північно-Західним відділом Імператорського Російського географічного товариства та Мінським церковно-історико-археологічним комітетом, одночасно не пориваючи наукових зв'язків з рідним Черніговом. Під час Першої світової війни він виїхав з Вільно до Москви, де почав навчатися у Московському археологічному інституті. Протягом 1915–1916 років працював у Публічній бібліотеці Рум'янцевського музею. На заваді амбітних наукових планів стала Перша світова війна. Дмитро Бочков був призваний до лав російської армії. Після демобілізації в 1917 р. стає активним співробітником Черкаського осередку товариства «Просвіта». З травня 1918 р. до 1935 р. був організатором і першим директором Черкаського історико-педагогічного музею імені Т.Г. Шевченка. У 1939–1941 роках працює заступником відділу рукописів і стародруків Державної історичної бібліотеки УРСР. Після повернення в 1944 р. з евакуації до Києва працював на відповідальних посадах у Міністерстві освіти УРСР. Активно співробітничав з Інститутом археології Академії наук УРСР. З 1958 р. на заслуженому відпочинку. Помер 1982 р. (у віці 95 років) у Києві.

У Державному архіві Чернігівської області, з матеріалів переданих до архіву родичами, сформовано особовий фонд Дмитра Бочкова (ф. Р-8860), що налічує 188 справ. Найцікавішими серед них є, безумовно, рукописи Дмитра Панасовича – результат його наполегливого наукового пошуку впродовж усього життя. Крім того, у фонді зберігається чимала колекція епістолярію. Серед адресатів зустрічаємо прізвища відомих науковців, краєзнавців та громадських діячів М. Петрова, С. Маслова, Ю. Виноградського, Д. Косарика, Є. Корноухова, І. Коцюбинської, а також Євгенії та Івана Спаських.

Листування з родиною Спаських розпочалося з ініціативи Дмитра Панасовича наприкінці 1970 р. і було пов'язане з активною роботою Д. Бочкова зі збору матеріалів для укладання «Біобібліографічного словника діячів Чернігівщини». 1970 р. у київському видавництві «Наукова думка» побачила світ праця Івана Спаського «Дукати і дукачі України», що була відзначена схвальними рецензіями в центральних республіканських газетах. Можливо якраз увага до автора у періодичній пресі й спонукала Дмитра Панасовича стати ініціатором листування з Іваном Георгійовичем Спаським. Їх об'єднувала спільна батьківщина – Чернігівщина, обидва стояли у джерел формування українського музейництва 20–30-х років ХХ ст. Але найвагомішим чинником, що підштовхнув до ініціативи листування, стало прагнення Дмитра Панасовича отримувати данні про визначних земляків з «перших рук». У справі підготовки «Словника» він листувався з де-

сятком своїх сучасників, задля отримання достовірних і якомога повніших відомостей про життя, діяльність, наукову роботу та друковані праці кандидатів до «Словника».

Розповідаючи про свою роботу Євгенії Юрїївні Спаській, Дмитро Панасович писав:

Маю намір за чернігівців у своєму «Словнику» подати стислий життєпис і разом з тим повну бібліографію, а також якомога більше показати простих малих людей, місцевих міських, сільських і районних діячів, про яких ніколи й ніякі енциклопедії та словники, як правило, навіть не згадують. Чернігівщина ж преславна та надто багата своїми синами та доньками. Дещо в цьому відношенні пощастило досягти <...> Прагну в «Словнику чернігівців» якомога більше подати відомостей за діячів місцевого значення, за низових, у т.ч. самодіяльних <...> Мені б хотілося б, по можливості звичайно, відмітити в «Словнику», який лишився слід після того чи іншого чернігівця та де іменно залишився (пам'ятник, меморіальна дошка, присвоєно ім'я школі, установі, є меморіальний музей, твори в музеях, архівах бібліотеках). Кандидатів у «Словник» зареєстровано вже щось з дві тисячі (їх значно більше) на них зібрано відповідні матеріали – на жаль, строкаті перш за все щодо своєї повноти. При передачі до друку, видавництво <...> безумовно буде різати, вкладаючи рукопис у «прокрустове ложе» й частину імен редакція безумовно викреслить [5].

«Словник» за задумом автора-упорядника мав поділятися на два підрозділи: дорадянський і радянський. Відомості зібрані Дмитром Панасовичем нерівномірні. Найширше представлені біографії відомих діячів. Значно менше інформації про духовних осіб. Ще обмеженіші відомості про українських гетьманів і полковників, а також діячів науки та мистецтва пов'язаних із Чернігівщиною та репресованих у час сталінського терору. Найбільший масив даних зібрано про науковців, громадських діячів, митців, художників ХІХ ст. та радянських діячів перших років встановлення радянської влади на Чернігівщині, учасників Великої вітчизняної війни 1941–1945 років, чернігівців – Героїв Радянського Союзу. Окрема робота велася Дмитром Бочковим для зібрання автобіографічних матеріалів від сучасників.

Обговорюючи результати своєї кількарічної роботи з однодумцями та друзями, Дмитро Панасович писав:

По Черниговщине может получиться что-то грандиозное. Не в пример прочим Словарям и энциклопедиям мы не только много места уделяем меньшим и малым «звездам», но и заботимся о возможно наибольшей полноте библиографических данных наших земляков и литературы о них и об их деятельности... [6]

Словник невинно росте і поліпшується та робиться все більш цікавим й змістовним. Жодна область України не багата так, як Чернігівщина, своїми славними синами й дочками [7].

У процесі укладення списків прізвищ до словника, зараховувалися особи народжені на Чернігівщині про працю яких є друковані згадки в літературі; які народжені в іншому місці, але відзначилися своєю плідною діяльністю на Чернігівщині. Територіальні рамки «Словника» обмежувалися кордонами Чернігівської губернії ХІХ ст. «Словник» передбачалося доповнити географічним та іменним покажчиками.

У процесі підготовки до видання Дмитро Панасович плідно працював у бібліотеках і архівах Києва, а також з фондами Постійної комісії УАН–ВУАН для складання біобібліографічного словника діячів України. Крім того, консультувався з науковцями Інституту історії України та Інституту археології АН УРСР, музеєзнавцями Києва,

Сосниці, Ніжина, просив вислати списки місцевих діячів з редакцій районних і обласних газет, обробляв бібліографічні бюлетені Книжкової палати УРСР.

Планувалося видати «Словник» у видавництві Академії наук УРСР «Українська радянська енциклопедія». Йшли консультації автора з Чернігівським обласним комітетом партії та особисто з Миколою Бажаном. Робота над «Словником» тривала до останніх місяців життя Дмитра Панасовича Бочкова. Але через цілу низку обставин титанічна робота із розшуку та збирання матеріалів до «Словника видатних діячів Чернігівщини» не була завершена.

В особовому фонді Д.П. Бочкова зберігаються оригінали двох листів із Ленінграду від Івана Георгійовича Спаського (з автографом) датовані 1 грудня 1970 р. та 11 січня 1971 р., вісім оригінальних авторських копій листів Д. Бочкова з Києва до Євгенії Юріївни Спаської, хронологія яких обмежена 30 травня 1971 – 31 січня 1974 р. та двадцять оригіналів листів Євгенії Юріївни Спаської Д. Бочкову з Алма-Ати від 23 травня 1971 р. до 9 грудня 1974 р. [8]. Копій листів Бочкова до І.Г. Спаського не збереглося. Листи Івана Георгійовича написані російською, листування Дмитра Панасовича та Євгенії Юріївни відбувалося українською мовою.

Перший лист Івана Георгійовича від 1 грудня 1970 р. є відповіддю на прохання Д. Бочкова надіслати матеріали до «Словника чернігівців»: «Уважаемый, Дмитрий Афанасиевич! Посылаю просимые Вами краткую биографию и список печатных работ [9]. Год тому назад эти материалы посылались в Нежинский институт, в связи с подготовкой к юбилею последнего. Кажется, этот материал интересовал главным образом сотрудницу института Л.И. Коцюбу, работающую над таким же словарем как и Вы...» Далі подано відомості про рецензії на наукові праці І. Спаського, які особливо ретельно збиралися Бочковим: «Рецензий на мои работы было очень много. Главным образом за границей, но я их не фиксировал никогда» [10]. Крім того, вказано три нові наукові праці І. Спаського, які планувалося видати у 1971 р., у т.ч., присвячені історії нумізматики Чернігівщини [11]. Вищезгадані матеріали суттєво доповнюють бібліографію праць І.Г. Спаського.

Окрім матеріалів про свою наукову діяльність, Іван Георгійович жваво відгукнувся на прохання Д. Бочкова про поповнення списків маловідомих діячів Ніжинщини, які б могли увійти до кандидатів «Словника видатних Чернігівців». «Я бы посоветовал Вам – без гарантии успеха – поинтересоваться, не был ли черниговцем или, может быть, нежинцем И.И. Ясинский (Макс Белинский). Его роман «Глушь» описывает под именем Чумака Нежин и обнаруживает великолепное знакомство с ним [12]. Так же – автор «Феї гіркої мигдалю» – Кочерга – пьеса из времен возникновения Нежинского лица [13]. Из одного запроса Нежинского музея знаю, что нежинец – генерал-лейтенант С.А. Бурачек [14]. Венецианова вы конечно знаете. «Град Нежин колыбель, град Киев – мой учитель» – тоже» [15]. Крім того, у листах згадано імена протоієрея Андрія Хойнацького, мистецтвознавця патріаршого престолу Стефана Яворського, письменника та громадського діяча Олександра Кониського, професора Ніжинського історико-філологічного інституту В. Резанова, чернігівського нумізмата Г.І. Лисенка та викладача Ніжинського інституту народної освіти В.Р. Фохта, редактора першої радянської газети в Ніжині Олександра Безвестного (Етінгена).

Если не писал, обратите внимание на Дамиана де ля Фліза – помещика с. Синяки под Нежином. Французский военный врач, автор книги о походе. Когда, растаскивая Нежинс-

кий музей в 30-х гг. куда-то в Киев, в музейные фонды – хотел бы надеяться – погрузил-ся миниатюрный его портретик – размера открытки, в рост, работы хорошего живописца француза Шарле. Теперь киснет где-нибудь, как портрет неизвестного... [16].

Скільки болю за розтягнуті й утрачені скарби його дітища в цих гірких спогадах. До речі, згадка мимохідь цієї пам'ятки (зображення Де ля Фліза з фондів Ніжинського музею), має несподіване продовження. Портрет цей опубліковано у передмові до етнографічних «Альбомів» Де ля Фліза, виданих у 1996 р. з таким дописом: «У січні 1996 р. В. Наулку в Інституті рукописів НАН України пощастило віднайти копію ймовірного портрета Де ля Фліза, який на початку 1930-х років зберігався у Ніжинському музеї. Вона знаходиться в особливому фонді відомого мистецтвознавця й етнографа С. Таранушенка. На жаль, факсимільного напису з незрозумілих причин не наведено, лише зазначено: «Шарле. Портрет Де ля Фліза». Оскільки перед прізвищем зображеного не вказано ім'я, пошук не можна вважати завершеним». Тож, В. Наулко висловив версію, що у зв'язку з нечіткою ідентифікацією напису існує вірогідність, що на фото зображений можливо не він, а його дядько Шарль Француа Де ла Фліз, теж військовий лікар, кавалер ордена Почесного легіону»[17]. Тож, відомості з листа І.Г. Спаського, допоможуть більш точно атрибутувати згадану пам'ятку, як портрет Даміана (Домініка) Де ля Фліза у повний зріст роботи французького живописця Николи-Гуссена Шарле (1792–1845), який був зроблений, ймовірно, у серії подібних літографій солдат із армії Наполеона, завдяки яким художник на початку своєї кар'єри мав не аби який успіх[18].

Листування з Євгенію Юріівною Спаською Дмитро Панасович теж розпочав з власної ініціативи і, знову ж таки, задля отримання напряму від кандидата інформації про науковий доробок й уточнені автобіографічні данні. Перший лист Д. Бочкова до Є. Спаської не зберігся. Другий датовано 30 травня 1971 р.

Вдячний, що швидко й доброзичливо відгукнулися на моє прохання та за дійову допомогу й список опублікованих Ваших праць. Терпляче чекатиму основних Ваших матеріалів автобіографії. Цікавлюсь які праці Ваші в рукописах, на які саме теми, в яких установах чи то організаціях зберігаються, бо прагну додати у «Словник Чернігівців» відомості ширше ніж звичайно [19].

Перший лист-відповідь від Є. Спаської яскраво характеризує автора як вельми скромну людину: «Одержала сьогодні Вашого листа – про себе маю намір відповісти Вам у найближчі часи, а тим часом нагадаю вам про деяких Чернігівців» [20]. У листах запропоновано чимало імен для «Словника». Достойними кандидатами Євгенія Юріівна вважала українського етнографа, фольклориста Пелагею Яківну Литвинову (Бартош) [21], першу біографію якої вона й упорядкувала. Згадано першого завідувача Ніжинського музею 1919–1921 років Володимира Івановича Лесючевського, працівника ботанічного саду Казахського педагогічного університету Харитона Савовича Байду, що був родом із Мрина. Відверто, з розумінням того, що науковий матеріал повинен використовуватися дослідниками, а не вкриватися пилом у столі, ділилася Євгенія Юріівна своїми напрацюваннями про невідомих майстрів Чернігівщини, матеріал про яких збирала під час експедицій 1921–1926 років. «Особливо порадувала мене Ваша ласкава пропозиція поділитися зі мною своїми даними і відомостями за колишніх майстрів Чернігівщини <...> З великою щирою вдячністю приймаю цю Вашу пропозицію. Прошу це зробити не поспішаючи, в міру своїх сил і можливостей: часу ще досить», – відповідав Дмитро Панасович.

Без сумніву, найбільш цікавими в тексті листів є відомості автобіографічного характеру. У листі від 27 травня 1971 р. Євгенія Юрїївна писала:

Народилася у м. Ніжині на Чернігівщині 20 грудня за ст. ст. 1891 р. Там же скінчила гімназію ім. П. Кушакевич, а далі – кінчила Історико-філософський факультет Московських Вищих жіночих курсів ім. В.І. Гер'є і 1914 р. – курси сестер-жалібниць в м. Ніжині. Працювала в Першому Ніжинському Земському госпіталі, звідки мене було направлено в Перший Передовий перев'язочний отряд Всеросійського Земського союзу в Підволочиську, а далі у Тернопіль і Коломию у Відділ допомоги населенню Всеросійського Земського Союзу. Далі після брюшного тифу і сипняку з закупоркою глибинних вен, довелося працювати в м. Ніжині по організації художніх майстерень, а також лікуватися і працювати у м. Ялті та Феодосії в Українському відділенні Всеросійського Земського Союзу, в Червоному хресті [22]. З 1934–1937 рр. жила і весь час хворіла в м. Уральську (мене було вислано до Уральську на три роки), через сухий клімат, а з 1937 р. мешкала і працювала в м. Алма-Аті та Семипалатинську в галузі художньої промисловості і переробки відходів до 1948 р. Останнє місце роботи з 1948–1961 рр. Казахський державний [педагогічний] інститут ім. Абая, де я закінчила роботу вченим секретарем і завідуючою аспірантурою. З 26 лютого 1961 р. – пенсіонер за станом здоров'я. 1971 р. у сторічний Ленінський ювілей одержала в Казахському державному педагогічному інституті ім. Абая почесну грамоту. Є. Спаська [23].

До автобіографії додано список матеріалів Є.Ю. Спаської, переданих до архіву Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР та Центрального архіву-музею літератури та мистецтв (тоді – вул. Володимирська, 22), а також рукописних матеріалів із власного архіву [24].

Відповіддю Д. Бочкова були наступні слова: «Дуже Вам вдячний, що так доброзичливо відгукнулися на моє прохання та за дієву допомогу у справі «Словника Чернігівців» – за надіслані листи, фото, автобіографічні матеріали тощо, а також за списки друківаних ваших праць і ненадрукованих...» На основі отриманих матеріалів зі згоди Євгенії Юрїївни Д. Бочков укладає та публікує короткий нарис про неї в «Словнику художників та мистецтвознавців України» – чи не першу біографічну статтю про колись опального й забутого тоді в Україні науковця [25]. Ініціатива написання нарису виходила від Дмитра Панасовича. У фонді зберігається лист-запрошення укласти такий нарис від редакції УРЕ [26].

Після отримання списків праць переданих у архів і бібліотеку Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР Дмитро Панасович відписав Є. Спаській про свої враження:

Вельмишановна Євгенія Юрїївна! Хочу хоч трохи поділитися з вами про те, що я побачив і відчув при ознайомленні з матеріалами Вашого особистого досить значного і великого архіву в ІМФЕ (відділ рукописів). Ви багато й плідно попрацювали і як добре зробили, що так вчасно передали свої цінні матеріали на вічне збереження й використання Інститутіві мистецтвознавства (шифр вашого фонду № 48). Хвала вам і честь не лише за все це, а й особливо за те, що Ви дбайливо зберегли ці всі матеріали, перебуваючи майже весь час у складних, навіть надто несприятливих умовах побутових тощо. Ви просто Герой! У бібліотеці ІМФЕ ваших друківаних праць начеб-то небагато: п'ять окремих відбитків. На одному, з яким я ознайомився, а саме про «Орнамент Бубнівського посуду з Поділля», Ваш автограф: «Щиро поважному й милому Ф.Л. Ернстові [27], моєму судії «пристрасному й несправедливому» на спогад про одно веселе засідання музейної секції. Є. Спаська. 1930 Київ» [28].

У подальшому листуванні Євгенія Юрійовна ще декілька разів поверталася у минулі роки роботи в Ніжині та Києві, зі щирою вдячністю згадуючи своїх вчителів.

Чи знали Ви Володимира Івановича Лесючевського (ніжинець) [29], який в трудні часи багато працював в Ніжині, щоб зберегти різні цінності. Про це добре знає і мій брат. Він ще студентом разом зі мною працював з Володимиром Івановичем, коли довелося розшукувати і зберігати рідні ніжинські цінності. Він мене і брата мого – нумізмата ермітажного добре «школив» і чимало цінного зберіг для музею, який тільки починав працювати. І мені і брату це знайомство було дуже цінне! Я з ним була знайома недовго, але дуже вдячна йому за його завзятість та упертість і вміння рятувати потрібне. Цей недовгий період роботи в Ніжині згадую з подякою, бо саме В.І. заохотив мене до роботи з мистецтвознавством і народним мистецтвом [30].

Щодо моїх матеріалів, то після мого раптового від'їзду ними розпоряджалися мої знайомі приятельки Марія Олексіївна Новицька (померла минулого року) мистецтвознавець і Марія Іванівна Вязьмітіна (археолог). Мешкає у Києві, працювала в Археологічному інституті Української Академії наук. Здали вони все що залишилося у мене до двох архівів <...> Передали мої матеріали навіть з власної ініціативи товариши. Трьох з них вже не стало – це Марія Олексіївна Новицька, Наталія Коцюбинська і Надія [Венгржиновська] – мої любі товарки [31]. Так «п'ятіркою» ми всі працювали в семінарі нашого керівника і вчителя – небіжчика Данила Михайловича Щербаківського. Це був суворий і дуже вимогливий вчитель. Йому ми всі і були зобов'язані своїми старанними роботами. Залишилася у Києві з нас усіх лише археолог, працювала в Академії Марія Іванівна Вязьмітіна. З нею я листуюся і досі і дружу. Вона була і залишається моїм найкращим приятелем. А Д[анило] М[ихайлович] вимагав від нас дуже суворо ґрунтовності та докладності. Всі мої роботи суворо і критично він переглядав. Майте на увазі, не лише я встигла дещо зробити, а й мої товариши, з якими пощастило мені працювати в семінарах Д.М. Щербаківського в 30-х рр. Всі наші роботи проходили через його руки і суворий контроль. Запевняю Вас, що так працювала уся наша «п'ятірка» – небіжчиці М.О. Новицька, Н.А. Коцюбинська, Н. [Венгржиновська] і я з Марією Іванівною Вязьмітиною <...> Усі ми працювали охоче, старанно. Записи про нашу роботу в семінарах Д.М. можливо збереглися в моїх «Щоденниках», які за моїм від'їздом здали мої товариши до архівів. Ні в семінарах істфака Московських Вищих Жіночих курсів, да і ніде в житті не довелося мені зустрічати таких суворих вимог до наукової роботи, як в його семінарах. Так що усім, що подобалося або заінтересувало Вас в моїх і друкованих, і не надрукованих роботах, як і в роботах моїх товаришів, всі ми його учні зобов'язані йому [32].

Після заслання Є.Ю. вже не змогла повернутися на Україну. Але вона не скаржилася, навпаки:

Отже не думайте, що я тут весь час бідувала. Ні – сина розумного (геолога) виростила. Сама свого часу була у пригоді, зокрема під час війни, навіть довелося у Семипалатинську працювати командувачем виробництва на оборонці. Я вже не кажу про Алмату, де після великих пригод, довелося працювати останні 8 років у Казахському університеті. Так що і тут я не посоромила своєї Батьківщини [33].

Приїхавши до Казахстану 1934 р. з мінімумом речей – записки свої залишила в Києві <...> До будь якої наукової роботи тут, повернулася було лише за вимогою професора С.І. Руденка [34] лише у 50-х рр., як Ви можете помітити з списку моїх робіт [35].

Але сум за рідною землею проходить червоною ниткою через всі листи...

Скучила за Києвом та Чернігівщиною <...> Сумую за Чернігівщиною і за Ніжинщиною, хоч не маю права сердитися на мою другу Батьківщину <...> Постійно нагадую собі, що Казахстан, завжди добре до мене ставився, спасибі йому. Всю другу половину мого життя, де живу й працюю як справжній казахстанець і син. А Київ, Чернігівщину з красунею Десною і зеленим Ніжинським Остром все ж згадую з любов'ю і шкодую, що вже не доведеться побачити їх <...> Пам'ятаю ще одну любу-милу річку Убедь, чи не знали Ви її? Правда, це вже північна Чернігівщина, з її Сожем <...> Тут у Казахстані нема таких тихих річок <...> Тут зовсім інша краса. Все ж охота, ще хоч раз послухати, як співають ніжинські та остерські жабки, раніше їх тут було у всьому місті [36].

Євгенія Юріївна мріяла відвідати з сином Київ. Дуже обережно, щоб не зірвалися, ділилася планами на майбутнє. І вона таки побувала на рідній землі улітку 1973 р.

Встигла я побувати в архівах, куди вже без мене здано було все моє рукописне майно, та у Лаврі. В її музеях і на трьох кладовищах, де вразила мене зовсім занедбана і неохайна могила нашого керівника Д.М. Щербаківського. Була я і на другому кладовищі де поховано М.О. Новицьку мою любу товаришку і все це було вже не просто! Згадую ці декілька днів, дійсно ніби приснилися мені [37].

Останні листи сповнені глибокої філософії життя: «Шкода, що останні два роки щось частіше хворію, бо 80 років очевидно не шуткують. Вдячна Вам за увагу до моєї особи, за те, що згадали і про мене у «Словнику». Щодо лікування... Ледве хоч хтось вдумав як прожити не одне, а два життя. Свій час треба знати...»[38].

Спілкування Д. Бочкова та Є. Спаської переривається привітанням із новим 1975 роком. Через 5 років її не стало.

Джерела та література

1. Білокінь С. І.Н. Коцюбинська та Є.Ю. Спаська про свого вчителя Д. Щербаківського // Треті Гончарівські читання: Регрес і регенерація в народному мистецтві / Музей І. Гончара. – К., 1995. – С. 11; *Його ж.* Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 64–67; *Його ж.* Спаська Євгенія Юріївна // Мистецтво України : Біографічний довідник / Упор.: А.В. Кудрицький, М.Г. Лабінський, за ред. А.В. Кудрицького. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1997. – С. 555; *Борисенко В.* Нариси з історії української етнології 1920–1930 х рр. – К., 2002. – С. 61–63; *Маньковська Р.* Діяльність Є.Ю. Спаської на ниві музейництва // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : Збірник статей. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 286–293; *Шудря С.* Подвижники народного мистецтва: Біобібліографічні нариси / За ред. М. Селівачова. – К., 2003. – Зош. 1. – С. 36–39.
2. Етнографічні щоденники Євгенії Спаської / Підг. до друк. Т. Діденко, передм. О. Морозова // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 151–169; *Спаська Є.* Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Підг. С. Білокінь // Україна: Наука і культура : Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 272–286.
3. Білокінь С. Спаський Іван Георгійович // Словник музейників України (1917 – 1943) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/MuseumWorkers.html>; *Зозуля С. Ю., Морозов О. С.* Іван Георгійович Спаський (1904–1990) // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2005. – Вип. 1 (4). – С. 124–129; *Котляр М.* Тридцять років разом з учителем // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2005. – Вип. 1 (4). – С. 136–143.
4. *Молчанова Е.Н.* Три письма И.Г. Спасского к А.В. Банк, 1928–1930 гг. // Труды Государственного Эрмитажа. Балканский сборник. – Вып. LVII. – СПб., 2011. – С. 226–230; Хранитель Эрмитажа : Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И.Г. Спасского (1904–1990). – СПб. : Гос. Эрмитаж, 2004. – 293 с.; *Янин В.Л.* К шестидесятилетию И.Г.Спасского // Нумизматика и эпиграфика. – 1965. – № 5. – С. 3–9.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р. 8860, оп. 1, спр. 93, арк. 1 зв., 3 зв., 4 зв., 6–6 зв.

6. Там само, спр. 67, арк. 71 зв.
7. Там само, спр. 72, арк. 15. – 5.11.1964 р.
8. Там само, спр. 155, 4 арк.; спр. 93, 15 арк.; спр. 156, 30 арк.
9. На жаль, ці матеріали поки не виявлені в архівній колекції Д. Бочкова.
10. *Вдовинский Т.Л., Зеленский Г.* «Злото Эрмитажу» (польск.) // Доколо свята. – Варшава, 1964 – № 3; *Янин В.* К шестидесятилетию Ивана Георгиевича Спасского. // Нумизматика и эпиграфика. Сборник статей. – Т. V. – М., 1965. – С. 3–7; *Янин В.Л.* Рец. на: «Русскую монетную систему». Изд. 3, 1962 г. // Советская археология. – 1963. – № 1. – С. 322–325.
11. *Спасский И.* Каталог ефимков // Нумизматика и сфрагистика. Сборник наук. статей. – Вып. 4. – К., 1971; *Його ж.* Новые поступления отдела нумизматики за 1962–1967 гг. // Сообщения Эрмитажа. – Вып. XXXII. – Л., 1971; *Його ж.* Нумизматика а Эрмитаже 1764–1964 гг. // Нумизматика и эпиграфика. – Вып. VIII. – М., 1971; *Його ж.* Черниговские школьные медали 1890-х гг. // Сообщения Эрмитажа. – Вып. XXXI. – Л., 1970.
12. Іеронім Іеронімович Ясинський (18 [30] квітня 1850, Харків – 31 грудня 1931, Ленінград) – письменник, літературний критик, видавець. Навчався у Чернігівській гімназії. З 1873–1878 рр. працював у Чернігівському земстві.
13. Кочерга Іван Антонович (1881, м. Носівка Чернігівської обл. – 1952, Київ) – український драматург. У 1891 р. родина жила в Чернігові, де 1899 р. І. Кочерга закінчує гімназію. Після закінченні Київського університету в 1903 р. повертається до Чернігова і працює чиновником у Контрольній палаті. З 1904 р. виступає з театральними рецензіями на сторінках чернігівських газет.
14. Бурачек Степан Онисимович (1800–1877) – генерал-лейтенант Корпусу корабельних інженерів, винахідник, видавець журналу «Маяк». Народився у с. Заньки Ніжинського повіту Чернігівської губернії у родині збіднілих дворян.
15. Строфа з епітафії, складеної Георгієм Кониським // Георгий Конисский. Эпитафия, сочиненная Георгием Конисским пред кончиною / Сообщ. В.А. Бильбасов // Русская старина. – 1896. – Т. 88. – № 11. – С. 462.
16. ДАЧО, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 155, арк. 4.
17. Творча спадщина Де ля Фліза / Наулко В., Горленко В. // Де ля Фліз. Альбоми. – К., 1996. – Т. I. – С. 17.
18. Энциклопедия Брокгауза и Эфрона : в 86-ти т. – СПб., 1890–1907. – Т. XXXIX. – С. 178. Шарле Никола-Туссен; Шарле Никола-Туссен. Роботи автора [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1812db.simvolika.org>.
19. ДАЧО, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 93, арк. 1.
20. Там само, спр. 156, арк. 1.
21. *Спаська Є.* Пелагея Яківна Литвинова: Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами // Етнографічний вісник. – К., 1928. – Кн. 7.
22. *Непомнящий А.* Кримські сторінки біографії Євгенії Спаської // Ніжинська старовина. – К., 2008. – Вип. 6 (9). – С. 124–133.
23. ДАЧО, ф. Р. 8860, оп. 1, спр. 156, арк. 3.
24. Там само, арк. 6–6 зв, 13.
25. *Бочков Д.* Спаська Євгенія Юріївна // Словник художників України. – К. : УРЕ, 1973. – С. 217.
26. ДАЧО, ф. Р. 8860, оп. 1, спр. 175.
27. Ернст Федір Людвигович (1891–1942) – історик українського мистецтва XVII–XX ст., фундатор вітчизняного мистецтвознавства. Від 1922 р. працював у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка, згодом очолив його мистецький відділ. З 1926 до 1930 р. очолював Київську крайову інспектуру охорони пам'яток матеріальної культури.
28. ДАЧО, ф. Р. 8860, оп. 1, спр. 93, арк. 7, 10–10 зв.
29. *Білокін С.* Лесючевський Володимир Іванович // Словник музейників України (1917–1943) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/MuseumWorkers.html>.
30. ДАЧО, ф. Р. 8860, оп. 1, спр. 156, арк. 28 зв.
31. *Корпусова В.М.* Родина О.П. Новицького, М. Вязьмітіна – київські друзі М. Волошина / В.М. Корпусова // Українська біографістика. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 176–185.
32. ДАЧО, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 156, арк. 4 зв., 5, 9 зв., 12–12 зв.
33. Там само, арк. 16 зв.
34. Руденко Сергій Іванович (1885, Харків – 1969, Ленінград) – український і російський археолог, антрополог й етнограф (учень Хведора Вовка).

35. ДАЧО, ф. Р. 8860, оп. 1, спр. 156, арк. 9.
36. Там само, арк. 11, 15, 18, 19 зв.
37. Там само, арк. 26.
38. Там само, арк. 16, 29.

Гейда О. Епістолярій Євгенії та Івана Спаських в особовому фонді Дмитра Бочкова

У статті подано аналіз епістолярію Євгенії та Івана Спаських, що зберігається у особовому фонді Дмитра Бочкова в Державному архіві Чернігівської області. Листи є цінним джерелом для дослідження біографій науковців і досі не введені до наукового обігу. Листування з родиною Спаських розпочалося з ініціативи Дмитра Панасовича наприкінці 1970 р. і тривало до осені 1974 р. Воно було пов'язане з активною роботою Д. Бочкова зі збору матеріалів для укладання «Біобібліографічного словника діячів Чернігівщини».

Ключеві слова: епістолярій, родина Спаських, Дмитро Бочков, біографістика Чернігівщини.

Гейда О. Эпистолярий Евгении и Ивана Спасских в личном фонде Дмитрия Бочкова

В статье анализируется эпистолярий Евгении и Ивана Спасских, из личного фонда Дмитрия Бочкова в Государственном архиве Черниговской области. Письма являются ценным источником к биографиям исследователей и пока не были введены в научный оборот. Переписка с семьей Спасских была инициирована Дмитрием Афанасиевичем в конце 1970 г. и длилась до конца 1974 г. и была связана с подготовительной работой к подготовке «Биобиблиографического словаря деятелей Черниговщины».

Ключевые слова: эпистолярий, семья Спасских, Дмитрий Бочков, биографистика Черниговщины.

Geyda O. Epistolary of Yevheniya Spaska and Ivan Spaskiy in the personal fund of Dmytro Bochkov

Analyses of the epistolary of Evheniya Spaska and Ivan Spaskiy which is stored in the personal fund of Dmytro Bochkov in the State Archive of Chernihiv Region is given in the article. These letters are valuable sources for studying of the biographies of scientists and they are still not involved into scientific circulation. Correspondence with the Spasky's family started on the initiative of Dmytro Bochkov in the end of 1970s and continued until autumn 1974. It was connected with active work of D. Bochkov, who gathered materials for the «Bio-bibliographical dictionary of personalities of Chernihiv region».

Key words: epistolary, Spasky's family, Dmytro Bochkov, biographical of Chernihiv region.

[надійшло до редакції: 02.10.2014 р.]

УДК 94(477.51):394.92«196/197»Пухтинський+Спаський

Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ)

Листування І.Г. Спаського з В.К. Пухтинським

Тема епістолярію вельми актуальна в сучасній історіографії. Адже розлогий і різноплановий матеріал, що міститься в епістолярних джерелах, нерідко проливає світло на цілком потаємні й невідомі сюжети як суспільної історії, так й індивідуальних життєописів; згадані у листах факти, індивідуальна інтерпретація відомих подій допомагають уточнювати, або й інколи по-новому сприймати загальновідомі історичні події та явища; розставляти нові акценти розуміння їх причинно-наслідкових зв'язків тощо.